

Л. В. Шипко
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

**ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА ВИДАТНОГО ФАХІВЦЯ
В ГАЛУЗІ ГІДРОБІОЛОГІЇ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН
УКРАЇНИ Т. С. ПЕТІПИ (1927–1992): ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Висвітлено життя і діяльність видатного фахівця в галузі гідробіології члена-кореспондента НАН України Тамари Сергіївни Петіпи. Проаналізовано структуру та документальний склад фонду особового походження Т.С. Петіпи, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Доведено цінність документів даного фонду як важливого джерела для сучасних науковців у галузі планктонології та морської екології.

Ім'я Тамари Сергіївни Петіпи широко відоме науковцям України та закордону як відомого гідробіолога, головним напрямом дослідження якої було вивчення закономірностей функціонування морських екосистем, а також біології планктонних ракоподібних – веслоногих рачків (морських копепод), їхнього розподілення в морях та океанах, кількісних закономірностей живлення та міграцій. На основі дослідження цієї групи зоопланктону Т.С. Петіпою розкрито механізми еколого-фізіологічної взаємодії різних популяцій організмів в морях та океанах, встановлено взаємозв'язки між структурою морських екосистем і шляхами використання та передачі енергії по трофічних рівнях.

Враховуючи значний інтерес науковців до особистості члена-кореспондента НАН України Т.С. Петіпи, автор статті ставить за мету ознайомити дослідників з життєвим шляхом, науково-організаційною та громадською діяльністю вченої, а також з її архівною спадщиною, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Тамара Сергіївна Петіпа – вчений в галузі гідробіології, член-кореспондент НАН України (з 1972), доктор біологічних наук (з 1966), народилася 18 вересня 1927 р. в м. Саратов (РРФСР) у родині службовця. У зв'язку з постійними змінами місця проживання родини, до початкової школи м. Горького (нині – м. Нижній Новгород, РФ) була зарахована у 1936 р., а закінчила в 1945 р. вже у м. Сталінграді (нині – м. Волгоград, РФ). Протягом 1945–1947 рр. Т.С. Петіпа навчалася в Московському електротехнічному інституті, однак велика зацікавленість природничими науками сприяла прийняттю нею рішення щодо припинення навчання у цьому інституті. В 1947–1952 рр. вона зарахована на біолого-грунтової факультет Ростовського державного університету, де навчалась під керівництвом професора Ф.Д. Мордухай-Болтовського. В 1952 р., після завершення навчання з отримання кваліфікації біолога-зоолога зі спеціальності «гідробіологія», Т.С. Петіпа була рекомендована до аспірантури Севастопольської біологічної станції АН СРСР (з 1965 р. – Інститут біології південних морів ім. О.О. Ковалевського НАН України), де працювала на посадах лаборанта (жовтень – грудень 1952 р.), а потім молодшого наукового співробітника (грудень 1952 – квітень 1965 р.)¹.

Наукові інтереси Тамари Сергіївни цього періоду спрямовані на дослідження проблеми з визначення маси найбільш поширених планктонних організмів Чорного моря, а також вивчення добових вертикальних міграцій зоопланктону, його кількісного розвитку з врахуванням гідрологічних і гідрохімічних факторів. Результати її досліджень були представлені у 30-ти наукових статтях, які й склали основу кандидатської дисертації². В 1965 р. в Інституті океанології АН СРСР (м. Москва) відбувся захист дисертаційної роботи вченої, і рішенням Вищої атестаційної комісії Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР від 12 лютого 1966 р. Т.С. Петіпі було присвоєно вчений ступінь доктора біологічних наук³.

З 1965 р. Т.С. Петіпа працювала в Інституті біології південних морів ім. О.О. Ковалевського АН УРСР завідувачем лабораторії структури та функціонування морських співтовариств. Тут нею було започатковано сучасний напрям в екології моря, пов'язаний з вивченням загальних законів обміну речовин та енергії в біоценотичних системах та їхнього математичного моделювання⁴. З травня 1966 р. Тамара Сергіївна переведена на посаду старшого наукового співробітника⁵. Протягом 1972–1991 рр. очолювала створений нею

відділ функціонування морських екосистем⁶, в 1989 р. переведена на посаду головного наукового співробітника⁷. З грудня 1971 р. постановою Президії АН УРСР Т.С. Петіпа затверджена в ученому званні старшого наукового співробітника зі спеціальності «гідробіологія»⁸.

Спільно з колегами нею було проведене детальне вивчення структури та функціонування морських пелагічних систем у динамічно активних зонах Індійського океану з метою виявлення перспективних у промисловому відношенні районів. Також досліджено функціонування чорноморських екосистем з включенням проміжного прошарку на кордоні з сірководневою зоною, що було особливо важливим з огляду на тогочасний стан басейну моря. У ці роки Т.С. Петіпа, застосовуючи нові й модифіковані методи досліджень, опублікувала великий цикл праць з різних питань трофодинаміки морських копепод. Розроблений нею підхід до вивчення планктону було використано в дослідженні басейну Тихого океану Інститутом океанології АН СРСР⁹.

У 1972 р. Т.С. Петіпа була обрана до складу членів-кореспондентів НАН України¹⁰.

У 1967–1968 рр., на ініціативу Т.С. Петіпи, були проведені багатодобові спостереження на двох якірних станціях науково-дослідного судна АН СРСР «Академік Ковалевський» в західній халістазі Чорного моря. Аналіз біологічних та океанографічних досліджень дозволив підтвердити наявність епіпелагічного та батіпелагічного співтовариств в екосистемі чорноморської пелагалі. В 1970-ті роки, крім досліджень екосистем Азовського та Чорного морів, Т.С. Петіпа брала участь в експедиціях у тропічній зоні Тихого та Атлантичного океанів. Під її керівництвом співробітники досліджували структуру та функціонування пелагічних екосистем в тропічній зоні Світового океану з метою виявлення перспективних промислових районів. У 1983–1987 рр. учена організувала та здійснила дві комплексні наукові експедиції до приекваторіальної зони Індійського океану. Проведені дослідження показали, що висока біологічна продуктивність у відкритих районах Світового океану обумовлена утворенням стійких вирів над підняттям дна. Матеріали цих експедицій опубліковані в двох великих колективних монографіях під її редакцією.

Т.С. Петіпа брала активну участь в науково-організаційній та громадській роботі. Входила до складу спеціалізованої ради із за-

хисту докторських дисертацій Інституту біології південних морів ім. О.О. Ковалевського АН УРСР, а також Національного комітету з радянсько-французького співробітництва з проблеми «Біологія моря», була членом редакційної ради журналу «Биология моря», республіканського міжвідомчого збірника «Экология моря» та міжнародного «Журнала планктонных исследований» (Journal of Plankton Research – London). З 1966 по 1971 рр. Т.С. Петіпа тричі обиралася депутатом Севастопольської міської ради народних депутатів¹¹.

Протягом 1976–1991 рр. під керівництвом Т.С. Петіпи 8 аспірантів та 1 докторант підготували й захистили наукові дисертаційні дослідження.

Т.С. Петіпа – автор понад 120-ти наукових робіт, у тому числі монографії, де узагальнено результати багаторічних польових та експериментальних досліджень динаміки трофічних процесів у копепод в морських екосистемах.

Серед нагород Т.С. Петіпи є медаль за вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки в ознаменування 100-річчя від дня народження В.І. Леніна (1970), медаль «За доблесну працю» (1971), орден «Знак Пошани» (1976)¹². Вона також удостоєна премії імені Трегубова Французької академії наук за праці з морської біології (1984) та нагороджена грамотою Президії Верховної Ради УРСР за успіхи в розвитку біологічної науки та підготовку наукових кадрів (1987).

Тамара Сергіївна Петіпа пішла з життя 16 березня 1992 р. та похована в м. Севастополі¹³. Вчені й громадськість міста, оцінивши великий внесок Тамари Сергіївни в гідробіологічну науку, вшанували її пам'ять меморіальною дошкою на будинку, в якому вона проживала від 1965 до 1992 р.

Історія створення особового фонду почалася з передачі документів до Інституту архівознавства НБУВ 22 червня 2001 р. за сприяння завідуючої архівом Інституту біології південних морів ім. О.О. Ковалевського НАН України Т.М. Рогач в обсязі 100 см загального розсипу та 2-х коробок з кіноплівками. В результаті науково-технічного опрацювання в 2011 р. на документи фонду № 308 складено один опис загальною кількістю 103 справи, в яких нараховується 5819 документів. Хронологічні межі документів – 1945–1991 рр.

В особовому архівному фонді Т.С. Петіпи представлено наукові праці і робочі матеріали до них, щоденникові та експедиційні за-

писи вченої, а також документи біографічні та з діяльності, листування і фотодокументи.

Складовою архівної спадщини Т.С. Петіпи є масив документів з наукових праць і робочих матеріалів, який нараховує 52 справи за 1957–1991 рр. Так, у фонді представлено автограф монографії вченої «Трофодинамика копепод в морских планктонных сообществах. Закономерности потребления и превращения вещества и энергии у особи» (1980) і робочі та ілюстративні матеріали до монографії (1978–1980). Цінність і науковий інтерес складають такі статті Т.С. Петіпи, як: «Питание морских беспозвоночных» (1966), «Происхождение и классификация основных экологических типов питания Copepoda Calanoida» (1975), «On the Regularities of Matter and Energy Transport in the trophic Levels of the marine Communities» (1974), «О влиянии пищевого поведения на механизм потребления пищи морскими копеподами» (1975), «Пищевые связи сообществ и функционирование морских экосистем» (1976), «Matter accumulation and energy expenditure in planktonic ecosystems at different trophic levels» (1978), «О способах и критериях оценки активности обмена у копепод» (1984), «Механизм и энергетическая цена вертикальной миграции копепод» (1984), «Развитие и задачи биологических исследований в пелагиали Черного моря» (1991), а також статті вченої, опубліковані в співавторстві: «The food web structure, utilization and transport of matter and energy by trophic levels in the plankton communities of the Black Sea» (1968), «Dependence of phytoplankton production on rhythm and rate of elimination» (1969), «Об оценке выедания и утилизации бактерий, водорослей и животных крупным зоопланктоном в тропической зоне Тихого океана» (1971), «Баланс вещества и энергии у веслоногих раков (Copepoda) в тропических апвеллингах» (1974), «Питание и баланс энергии у тропических копепод» (1974), «Советские исследования биологической продуктивности морских биологических сообществ» (1976), «О сравнительных ловах зоопланктона автоматическим собирателем и планктонными сетями» (1977), «Экологические системы Черного моря и прикладные задачи их изучения» (1977), «Задачи и некоторые итоги изучения функциональных связей в пелагических сообществах Индийского океана (по результатам 4-го рейса НИС «Профессор Водяницкий»)» (1981), «Оценка активного обмена и эффективности использования химической энергии на миграцию у копепод» (1984) та ін.

Серед наукових праць в архівній спадщині вченої також представлено такі доповіді, як: «Основные работы по изучению питания копепод» (1960-ті роки), «Utilization of the matter and energy in food chains of pelagic ecosystems» (1978), «Food interrelationships as the basis of matter and energy turnover in marine ecosystems» (1979), «Роль теории и практики в развитии экологических исследований» (б.д) та тези доповідей: «Питание планктонных ракообразных в Черном море» (1968), «Пищевое поведение и питание морских копепод» (у співавторстві, 1975), «Накопление вещества и расход энергии в экологических системах южных морей» (1976), «О характере суточных вертикальных миграций и затратах энергии на движение» (1984), «Пятнистость распределения и процессы жизнедеятельности планктона» (1987), «The role of food interrelationships in production and use of (non-living) organic matter in tropic pelagic ecosystem of the Pacific ocean» (б.д), «Итоги и перспективы биоценологических исследований южных морей» (б.д) та ін.

Друкарські відбитки статей Т.С. Петіпи за 1957–1987 рр., що були опубліковані в різних наукових виданнях, об'єднані в одну справу № 1 та мають внутрішній опис. Відгуки Т.С. Петіпи на наукові праці інших осіб вміщено в справі № 28.

Окремий невеликий комплекс документів в особовому фонді вченої становлять робочі матеріали до наукових праць Т.С. Петіпи. Вони представлені графіками до різних наукових праць вченої (спр. 47–49) та фотознімками планктону, виконаними під час лабораторних досліджень (спр. 51, 52).

Щоденникові та експедиційні записи, зроблені Т.С. Петіпою під час експедиційних рейсів протягом 1954–1987 рр., вміщено в справах № 53–68. Серед них – записи дослідів з харчування планктону та рачків (спр. 53–55, 57, 68), а також з дослідження швидкості руху водоростей (спр. № 58), записи вимірювань рачків на лабораторних вагах ВЛУ (спр. 65) та балансових дослідів (спр. 61). Інформативну цінність складають експедиційні записи вченої, зроблені протягом рейсів на науково-дослідних суднах АН СРСР «Вітязь» (спр. 59, 60), «Академік Курчатов» (спр. 62, 63), «Академік Водяницький» (спр. № 67) та ін.

Серед біографічних документів та з діяльності Т.С. Петіпи, хронологічний діапазон яких охоплює 1953–1991 рр., слід виділити такі найбільш важливі документи, як: оригінал трудової книжки

(спр. 69), анкети (спр. 75), документи про діяльність вченої на посаді завідувача відділу функціонування морських екосистем Інституту біології південних морів ім. О.О. Ковалевського АН УРСР (спр. 72), а також документи про організацію та керівництво Т.С. Петіпою науковими експедиціями 14 та 23 рейсів на науково-дослідному судні АН СРСР «Професор Водяницький» для проведення комплексу досліджень в Індійському океані (спр. 77, 80), звіт Т.С. Петіпи про відрядження до Польської Народної Республіки по лінії науково-технічної співпраці академічних установ соціалістичних країн (спр. № 79).

Важливими є документи про участь Т.С. Петіпи у роботі міжнародних симпозіумів та всесоюзних конференцій, присвячених дослідженню різних проблем у галузі гідробіології (спр. 74, 78).

Також у фонді представлено документи з видавничої діяльності вченої, аналіз яких дозволяє простежити шлях опублікування її наукових праць в періодичних вітчизняних та зарубіжних виданнях (спр. 73), дослідити співпрацю Т.С. Петіпи у складі інтернаціональної ради редакторів «Журналу планктонных исследований» (спр. 76) та в складі редакційної ради журналу «Биология моря» (спр. 81).

Епістолярна спадщина Т.С. Петіпи за 1954–1981 рр. включає: листи Т.С. Петіпи до сестри Марії Сергіївни Петіпи та батька Сергія Володимировича Хреннікова (спр. 82, 83); листи до Т.С. Петіпи, репрезентовані листами від колег (спр. 84–87), батька С.В. Хреннікова (спр. 88) та листування між близькими родичами, яке було збережене Т.С. Петіпою (спр. 92–96).

Фотодокументи за 1945–1991 рр. представлено лише фотопортретом Т.С. Петіпи (спр. 97), її фотознімками на відпочинку (спр. 98), на пароплаві «Зея» (спр. № 100) та з подругою (спр. 101), зібраними і збереженими Т.С. Петіпою фотознімками різних осіб (спр. 103), а також Марії Сергіївни Петіпи – сестри Т.С. Петіпи (спр. 102) та її фотографіями з пам'ятними написами від друзів (спр. 99).

Отже, архівний фонд особового походження фахівця в галузі гідробіології члена-кореспондента НАН України Тамари Сергіївни Петіпи є унікальним за своїм документальним складом та структурою. Представлені документи – цінний джерельний масив, узагальнення і аналіз якого дає змогу здійснити наукову реконструкцію біографії вченої, прослідкувати становлення її як науковця, визначити етапи наукової діяльності, вивчити середовище, в яко-

му вона жила і працювала. В умовах розвитку суспільства знань та інформації, що сприяє внесенню суттєвих якісних змін у сферу досліджень та освіти, слід максимально відкривати в інформаційному середовищі доступ до обміну даними, що необхідні для прогресу науки. Введення до інформаційного простору джерельних матеріалів багато важить для наукових досліджень та розповсюдження знань. З огляду на актуальність цієї проблеми для громадськості, важливо, щоб документальна спадщина члена-кореспондента НАН України Т.С. Петіпи як складова культурного і наукового надбання суспільства була використана в максимальному обсязі в суспільстві знань як інформаційне джерело у вивченні проблем у галузі планктонології та морської екології.

¹ Арх. Президії НАН України. Особова справа члена-кореспондента АН України Тамари Сергіївни Петіпи, арк. 10.

² Там само, арк. 9–9 зв.

³ Там само, арк. 24

⁴ Там само, арк. 11.

⁵ Там само, арк. 35.

⁶ Там само, арк. 4, 29.

⁷ Там само, арк. 41.

⁸ Там само, арк. 57.

⁹ Там само, арк. 34.

¹⁰ Там само, арк. 39.

¹¹ Там само, арк. 12.

¹² Там само, арк. 50.

¹³ Там само, арк. 43.

¹⁴ Там само, арк. 58.

Summery

In the article the author defines the structure and describes the documentary contents of the T.S. Petipa personal archives, the last providing the source basis for research into the life and activities of the scientist.

Key-words: T.S. Petipa, personal archive, document, hydrobiology, copepoda.